

Delven naar de Middeleeuwen

Studies aangeboden aan Epko J. Bult

Onder redactie van:

Jean Paul Bakx, Jasper de Bruin, Jorrit van Horssen en Steven Jongma

Delven naar de Middeleeuwen

Studies aangeboden aan Epko J. Bult

Onder redactie van:

Jean Paul Bakx, Jasper de Bruin, Jorrit van Horssen en Steven Jongma

Colofon:

© 2021 SPA uitgevers

Opmaak en Productie: SPA uitgevers
Druk: Huvé Graphics

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Stichting Kastelenstudies Nederland en de uitgever.
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, without prior permission of Stichting Kastelenstudies Nederland and the publisher.

De uitgever en de individuele auteurs hebben getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn dat de rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij contact opnemen met de uitgever

INHOUD

7 **Voorwoord**

8 **Delven naar de Middeleeuwen - redactie**

DEEL I - Land

11 **Een ruitertocht door ruimte en tijd**

Caroline Vermeeren & Laura I. Kooistra

21 **Jong Duin overstuift bewoning**

Bert van der Valk

27 **De archeologie van ‘t Klein Volk’**

David Fontijn & Richard Jansen

35 **Pioniers, maar waar vandaan?**

Ab Waasdorp

43 **Terug naar Oegstgeest**

Jasper de Bruin

49 **Hoe oud is de onregelmatige blokverkaveling bij Vlaardingen?**

Tim de Ridder

57 **De overstromingramp van 1134**

Jorrit van Horssen

65 **Begraven dierlijke skeletten en lichaamsdelen**

Inge van der Jagt & Kinie Esser

DEEL II - Stad

79 **Over de grens**

Steven H. Jongma

87 **De dam in de Amstel: niet rond 1270 maar rond 1250 gelegd**

Marcel IJsselstijn

93 **De grafelijke herberg in Delft**

Gerrit Verhoeven

99 **Fort of 'fortje' te Abtsregt**

Marion Claessens

105 De kop van het Achterom bouwhistorisch bekeken

Wim Weve

113 Op de grens van stad en land

Bas Penning

119 Een buiten nabij de stad

Jean Paul Bakx

127 Delft dineert

Merit Hondelink

133 De zieke stad?

Rachel Schats

139 Stevig in het zadel

Elisabeth de Campenhout & Marloes Rijkelijhuizen

147 Contract in koper

Elizabeth den Hartog

153 Het Deventer systeem

Hemmy Clevis

DEEL III - Kasteel & Klooster

161 Bleydestein op de schop

Marco van Trierum

171 De bouwheren van kasteel Keenenburg in Schipluiden

Jacques Moerman

179 Mozaïekvloeren uit de 13de en 14de eeuw in Delfland

Hans Koot

187 Keramiek uit het Kasteel van Eindhoven, circa 1435-1655

Monique M.A. van Veen

199 Bibliografie van Epko J. Bult

Het Deventer Stelsysteem

De voorgeschiedenis

Hemmy Clevis

De belangstelling voor middeleeuws stadskernonderzoek en de bestudering van het bijbehorende vondstmateriaal kwam in Nederland pas op gang na de Tweede Wereldoorlog. Dat begon in feite met de aanstelling van een stadsarcheoloog, Rinus Hoek, in Rotterdam dat na de bombardementen opnieuw opgebouwd moest worden op de restanten van de middeleeuwse stad. In 1959 werd de Coördinatie Commissie van Advies Inzake Archeologisch Onderzoek Binnen het Ressort Rotterdam opgericht. Hoek werd in 1960 officieel aangesteld voor archeologische zaken en werd daarmee de eerste gemeentelijk archeoloog in Nederland, nu 60 jaar geleden.¹ Echte archeologen voor stadskernonderzoek waren er nog niet.

Bij de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), de voorganger van de huidige Rijksdienst Cultureel Erfgoed (RCE), was aanvankelijk weinig belangstelling voor de Late Middeleeuwen. Die ontstond pas later, toen duidelijk werd dat in de jaren zeventig door de grootscheepse sloop en nieuwbouw in middeleeuwse stadskernen veel kennis over het ontstaan van de middeleeuwse stad verloren was en dreigde te gaan. Hieruit ontstond het landelijk project 'Urbanisatie van het rivierengebied gedurende de Middeleeuwen' in 1975, geleid door Herbert Sarfatij, waarbij de steden Dordrecht, Tiel, Deventer en Nijmegen centraal stonden.

Vanuit de ROB verschenen wel vroege publicaties over middeleeuwse keramiek en het pottenbakkersafval van Brunssum/Schinveld (1960-1964).² De publicatie van Renaud over middeleeuwse keramiek³ betrof vooral 'bijzondere' voorwerpen. Maar de publicaties over het Pingsdorf uit Brunssum/Schinveld van de hand van Bruijn waren zeer interessant omdat deze productieafval betroffen en niet consumentenafval. Zijn werk is decennia lang leidend geweest binnen het Pingsdorf-onderzoek en hij wordt nog altijd geciteerd, hoewel nieuwe inzichten de kennis over deze keramiek hebben verbeterd.⁴

Beckmann deed in de jaren zestig onderzoek naar het pottenbakkersafval uit de Aulgasse in Siegburg; zijn publicatie verscheen in 1975⁵ en werd veel gebruikt. In werkelijkheid zag je door de bomen het bos niet meer. Hij zelf waarschijnlijk ook niet omdat het grootste deel van het materiaal dateerde uit de fase die voorafging aan standaardisatie van het steengoed vormenspectrum. Het grote probleem bij dit onderzoek van afvalmateriaal van productiecentra was de datering. Het opgegraven materiaal kon alleen opgedeeld worden in perioden (of lagen) die van elkaar verschilden doordat ze hoger of lager lagen. Bruijn had echter ontdekt bij het materiaal van de productiecentra Brunssum/Schinveld dat de van elkaar verschillende lagen niet horizontaal lagen, maar diagonaal als bij een stort. Ook hij deelde zijn typologie in naar perioden. Dit waren toonaangevende publicaties voor de Nederlandse onderzoekers, maar ook voor de collegae in het aangrenzende Rijnland en Noordwest Europa.

In de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig waren het nog voornamelijk kunsthistorici, verzamelaars en liefhebbers die zich bezig hielden met (laat) middeleeuwse keramiek en glas. Een voorbeeld van een publicatie van de kunsthistorici ging over Chinees porselein, *The Ceramic Load of the Witte Leeuw (1613)* uit 1982.⁶ Later verscheen er nog een prachtig overzichtswerk over Kraakporselein.⁷ Verzamelaars/kunsthistorici hebben bijgedragen met publicaties als Nederlandse Majolica⁸ of brachten hun artikel onder in het Mededelingenblad van Vrienden van de Nederlandse Ceramiek.

In deze tijd, in 1977, deed ik mijn intrede bij de ROB als assistent van Sarfatij, betrokken bij het project 'Urbanisatie van het Rivierengebied.' Ik mocht het materiaal verwerken van eerst de opgravingen in Dordrecht, daarna ook die in Nijmegen en Deventer. Mijn kennis van laatmiddeleeuwse keramiek en glas was vrijwel nihil. Het beperkte zich tot *De potten en pannen van de wacht*⁹ of de publicatie *Steinzeug*.¹⁰

Mijn leermeester was Sarfatij. Voor hem was het in feite ook nog pionieren. Alles werd uitgesplitst naar onderdelen binnen een bakselsoort. Randen bij randen, pootjes bij pootjes etc. Vondstnummers werden niet intact gehouden en ook niet gedateerd vóór de opsplitsing. Dat wreekte zich toen dateringen nodig waren. Toen ik naar de opgravingen in Nijmegen ging om daar het materiaal uit te werken heb ik een nieuw systeem ingevoerd waarbij de vondstcomplexen intact bleven, maar daarbinnen uitgesplitst werden naar bakselsoort. Dat gebeurde ook voor de opgravingen in Deventer. Nu is dit standaard. Maar uiteindelijk was dit onbevredigend. Je kon vondstmateriaal uit de steden niet met elkaar vergelijken. Je had het alleen maar over steengoed kannen, trechterbekers of roodbakkende grapen. Maar dan had je nog geen idee over wat voor soort steengoed kan je het had.

De archeologische literatuur was ook niet verder gekomen dan dit stadium. In een bibliografie uit 1977 van de middeleeuwse archeologie van Besteman en Sarfatij¹¹ stonden 22 artikelen/boeken vermeld over keramiek in het algemeen, 76 over keramiekvondsten en 19 over productie. Ongeveer een derde ging over Merovingisch of Karolingisch aardewerk. Een derde handelde over bijvoorbeeld spreuwenpotten, een vuurstolp of een goudplevieren fluitje. En in het overige derde, tsja, wat zal ik zeggen? Het was duidelijk dat de Prehistorici, Romeinen, Merovingers en Karolingers mijlen voor lagen en de Romeinen nog wel het verst. Uit deze onvrede begon het Deventer Systeem in gedachten vorm te krijgen.

Bij mijn intrede in de archeologie stond stadskernonderzoek en de uitwerking van de vele vondsten nog in de kinderschoenen. Publicaties in Nederland waren spaarzaam, maar daar kwam snel verandering in. *Opgravingen in Amsterdam, twintig jaar stadskernonderzoek*¹² dateert uit 1977. *Pottersvuren langs de Vecht*¹³ is van 1979. *Van Bosch tot Stad, opgravingen in 's-Hertogenbosch*¹⁴ uit 1983 en *Pottery produced and traded in North-Western Europe 1350-1650*¹⁵ uit 1987. De laatste publicatie geeft een goed overzicht van de vele productiecentra, maar het betreft allemaal losse vondsten. Baart en Janssen geven overzichten van hele voorwerpen van verschillende materiaalgroepen. Er worden echter geen vondstcomplexen beschreven, er is geen sprake van een typologie. In feite zijn de gegevens over aardewerk en glas uit deze publicaties onderling nauwelijks te vergelijken. Bruijn geeft in zijn pottersvuren een compleet overzicht van het aardewerkspectrum van één pottenbakker maar je had hier veel aan.

Verder leek het als of de zeventiende eeuw aan de kunsthistorici werd overgelaten en de Engelse industriële importen

werden genegeerd. Materiaal van de Regoutfabrieken in Maastricht werd als moderne verontreiniging beschouwd.

Het einde van de jaren tachtig kan op het gebied van keramiek- en glasonderzoek gezien worden als een soort Dawn of the Medieval Material Culture. Op verschillende plekken vond onderzoek plaats.

De noodzaak om gesloten vondstcomplexen te beschrijven werd erkend. Dit gebeurde het eerst door een groep middeleeuwse archeologen die het Corpus Middeleeuws Aardewerk (CMA) hebben opgericht. Hun eerste publicatie verscheen in 1983. De laatste in 1997.

De voorwaarden waren heel strikt en de looptijd moest kort zijn, voorzien van een zo mogelijk exacte datering op basis van historische gegevens. Ideale complexen kwamen bijvoorbeeld uit een scheepswrak, waarvan er honderden te voorschijn kwamen bij het droogleggen van de Noordoostpolder en Flevoland. Als er sprake was van een datum waarop het schip was vergaan, leverde dit een prachtige *terminus ante quem* op. De bouwdatum van een schip, op basis van dendrochronologisch onderzoek leverde een strakke *terminus post quem* op, maar dit speelde toen nog niet. Wel de sloop van huizen die gevolgd werd door afdekking met een pakket grond, bijvoorbeeld voor de aanleg van een stadswal in 's-Hertogenbosch.¹⁶ Het is trouwens opvallend dat in deze publicatie uit 1999 geen enkele maal naar een parallel verwezen wordt die verschenen is in een van de -toen al vele- publicaties die gebruik hebben gemaakt en publiceerden in het Deventer Systeem.

Een tweede plek ontstond in Groningen, rondom de Stichting Monument en Materiaal met in 1987 de publicatie *Uitgeput Huisraad*.¹⁷ Het bijzondere in deze publicatie is dat beerputinhouden in hun totaliteit werden uitgewerkt. Er werden tellijsten bij gegeven van het aantal voorwerpen, uitgesplitst naar baksel en functie. Er werd bijvoorbeeld onderscheid gemaakt naar ongeglaazuurd, loodglazuur en tinglazuur. Zo kon voor het eerst een beeld geschetst worden van de huisraad van een huishouden. Ook werd alle materiaal behandeld, inclusief glas, leer, hout, metaal, pijpen, bot en zaden. Deze publicatie werd ras gevolgd door *Kattendiep Deurgraven*¹⁸ in 1988 en *Van boereerf tot bibliotheek*¹⁹ in 1992. In de laatste publicatie wordt trouwens verwezen naar parallellen die verschenen zijn in boeken die gebruik gemaakt hebben van het Deventer Systeem! De opzet van de Groningse publicaties is hetzelfde gebleven.

Een derde plek vormde zich rondom het Deventer Systeem. Verandering kwam met de publicaties *Weggegooid en Terugggevonden*,²⁰ *Kessel, huisvuil uit een kasteel*,²¹ *Verscholen in Vuil*²² en *Het Celehuisje*²³ die in 1989 en 1990 verschenen en waarin voor het eerst systematisch vondstcomplexen beschre-

ven werden, typen getekend en eventueel gefotografeerd en tellijsten van de typen gepresenteerd. Aardewerk en glas werden in een catalogus afgebeeld met tekstblokken. Voorwaarde was dat van elk nieuw type een tekening geleverd moest worden en dat men niet tekeningen of foto's van een bestaand type mocht gebruiken voor een nieuwe vondst van hetzelfde type.²⁴ In eerste instantie ging het bij deze publicaties om het aardewerk en glas, maar al het andere vondstmateriaal werd eveneens gepresenteerd. En gelijk de Groningse publicaties werd alles in een historisch-archeologische context geplaatst. Deze eerste publicaties in het Deventer Stysteem werden mogelijk gemaakt door de Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek, opgericht in 1989.

Epko Bult kwam ik voor het eerst tegen in Swalmen in 1970 of daaromtrent op een NJBG kamp onder leiding van Diederik van der Waals en Jan Lanting. We groeven er grafheuvels op die eerder al waren opgegraven maar onvoldoende gedocumenteerd. Epko was dus niet de enige die van zijn hobby zijn werk heeft gemaakt. Hij heeft dan ook van zich laten horen met een publicatie in 1992.²⁵ Dat betreft de uitwerking van het materiaal dat gevonden is bij een opgraving op het terrein van de IHE Delft.²⁶ Hij heeft in deze publicatie in feite gebruik gemaakt van de opzet van de catalogi binnen het Deventer Stysteem, maar er geen Deventer Stysteem typenummering aan toegevoegd. Ook heeft hij tellijsten geproduceerd op basis van het Minimum Aantal Exemplaren. We zien hem niet verwijzen naar de Groningse publicaties, wel naar die van het Deventer Stysteem.

Andere archeologen deden in de beginperiode na de introductie van het Deventer Stysteem precies hetzelfde, omdat ze er nog niet alle vertrouwen in hadden. De grote omslag kwam met de publicatie *Steden in Scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)* van de hand van Michiel Bartels.²⁷ Het betreft de vier steden die centraal stonden in het ROB project 'Urbanisatie van het Rivierengebied gedurende de Middeleeuwen'. De uitwerking van een deel van het vondstmateriaal vond plaats binnen het Deltaplan Cultuurbehoud. Bartels kreeg de kans hieraan te werken in de periode 1993-1996. En toen moest de publicatie nog gemaakt worden. Van de 172 onderzochte vondstcomplexen heeft hij er 22 geselecteerd voor zijn publicatie. We lezen bij hem dat gekozen werd voor het Deventer Stysteem omdat het al een basis had in de onderzochte steden, het kon ongelimiteerd uitgebreid worden, er was al een reeks publicaties verschenen en de onderzoekers van keramiek en glas waren hiermee goed bekend.²⁸ In de catalogus zijn 1503 voorwerpen van aardewerk afgebeeld en 314 voorwerpen van glas. Inmiddels begonnen steeds meer steden en provincies voor middeleeuwse opgravingen in hun

programma van eisen op te nemen dat keramiek en glas uit vondstcomplexen volgens het Deventer Stysteem beschreven moeten worden. Voorafgaand aan Steden in Scherven werd de Stichting Promotie Archeologie opgericht, die nog altijd bestaat. Deze stichting nam de zorg voor het Deventer Stysteem over. In 2000 werd de Ruud van Beek Stichting opgericht, een detacheringstichting voor archeologen, vooral voor de steden Nijmegen, Deventer en Zwolle. Het batig saldo van deze stichting ging voor een deel naar de ontwikkeling van het Deventer Stysteem, wat in de loop der jaren opliep tot meer dan 150.000 euro. De Ruud van Beek Stichting werd in 2018 opgeheven.

In 2007 deed de Engelse industriële keramiek een definitieve entree in het Deventer Stysteem met de publicatie *Opgebruimd staat Netjes*.²⁹ Inmiddels zijn er in Nederland al enkele jonge specialisten die Engels goed met transferprints tot op tien jaar nauwkeurig weten te dateren en patronen vaak aan de juiste producenten kunnen toeschrijven.

Het eerste Assembled Articles congres vond in 1993 plaats in Nijmegen en werd gebruikt om te reflecteren over het Deventer Stysteem. Ook konden vakbroeders hun nieuwste bevindingen op het gebied van de materiële cultuur der Middeleeuwen ten toon spreiden. Het zesde symposium vond in 2019 plaats in Zwolle. Een voor het merendeel der aanwezigen onbekend steengoed productiecentrum in Duingen werd geïntroduceerd.³⁰ Maar er volgde ook een pleidooi, gevolgd door een uitgebreide discussie over de opname van industrieel glas in het Deventer Stysteem. Steden als Arnhem en Zwolle hebben uitgebreide vondstcomplexen hiervan opgegraven. Nijmegen heeft complexen al gepubliceerd, maar nog buiten het Deventer Stysteem. Ze zijn daar nog niet in opgenomen omdat het niet duidelijk is hoe ze onderscheiden moeten worden als typen.

Begeef je je op facebook, dan kom je veel gezelschappen tegen die dit soort materiaal verzamelen. Dat geldt ook voor Engelse transferprints, materiaal van de Regoutfabrieken etc.

In 2012 verscheen *Amsterdam Ceramics*.³¹ Op geheel eigen wijze werd de in Amsterdam opgegraven keramiek tussen 1175 en 2011 afgebeeld. Achter in het boek werd een concordante opgenomen met de Deventer Stysteem typen voor deze 1247 voorwerpen. Inmiddels zijn deze allemaal opgenomen in de digitale database met de beschrijvingen. In 2018 kwam Amsterdam opnieuw met een prachtig boekwerk, *Spul, catalogus archeologische vondsten Noord/Zuidlijn Amsterdam*.³² Helaas was dit boek véél te snel uitverkocht en een tweede druk bleek onbetaalbaar. Het is niet doenlijk de hoeveelheid keramische- en glasvondsten in deze publicatie te tellen. Het is dan ook een 'plaatjes'boek. Voor zover dat mogelijk was, is er wel bij elke aardewerk- en glasvondst een Deventer Stysteem-

code geplaatst. En op dit moment wordt alles in de digitale moederdatabase ingevoerd met de complete beschrijving, foto en tekening. Het eerste digitale systeem werd gepresenteerd in 2004 met CD's. De doorontwikkeling ging met horten en stoten, vooral te wijten aan een gebrek aan financiën. In 2018 hebben we besloten tot een grote financiële injectie waarmee het systeem online kwam.

Het resultaat is anno 2020 dat er meer dan 430 publicaties verschenen zijn die voor hun catalogus gebruik hebben gemaakt van het Deventer Systeem. Dat betekent dat er nu een digitale moederdatabase is met bijna 23.000 voorwerpen afgebeeld met een beschrijving. Het betreft meer dan 3800 typen.³³ Er is nauwelijks achterstand. Geplande catalogi tellen enkele duizenden objecten.

Het Deventer Systeem anno 2020

Op dit moment telt het systeem een vijftigtal gebruikers, waarvan een tiental bestaat uit verenigingen van amateurarcheologen. Om het systeem te raadplegen betalen de gebruikers een jaarlijkse contributie. Nu de Ruud van Beekstichting is opgeheven, kent het systeem geen enkele externe financieringsbron meer. Om het systeem in de lucht te houden, te onderhouden en door te ontwikkelen, zijn gelden nodig. Dat is geen probleem als het systeem een vaste kern heeft van honderd gebruikers die hun eigen data aan het systeem toevoegen. De rechten van het systeem liggen nu bij de ANBI Stichting Promotie Archeologisch Onderzoek (SPA-Onderzoek) waarvan Epko secretaris is.

Doel en toekomst van het Deventer Systeem

Het doel van het Deventer Systeem is het creëren van een enorme archeologische database van keramiek en glas die door iedereen geraadpleegd kan worden. Nationaal én internationaal. Dat kan niet van vandaag op morgen gerealiseerd worden, maar wel gefaseerd. Voorwaarde is dat het systeem zichzelf in stand kan houden.

Het moment is ook gekomen dat vormenspectra van productiecentra die nu onderscheiden zijn, in het systeem opgenomen worden. Ik noem er enkele: Werra keramiek, Wezer keramiek, Duinger steengoed, Raerener steengoed etc.

Ook is de tijd aangebroken dat de ontelbare decoraties van de verschillende typen binnen het faience of het industriële goed opgenomen worden. Voor het faience kunnen er vandaag de dag reeds uitsplitsingen gemaakt worden naar productiecentra. Voor de industriële keramiek geldt dat in grotere mate, ondanks de vrijwel logaritmische toename van vormenspectrum en decoratie.

Een van de eerste behoeften, zoals hierboven al is vermeld, is de classificatie van industrieel vervaardigd glas. De kennis is al grotendeels aanwezig. Maar voor de uitvoering ontbreken vooralsnog de financiën. Eerder is al een pilot gestart om het Romeinse glas op te nemen in het Deventer Systeem in samenwerking met Annelies Berends en Ina Isings, maar dit kon niet voltooid worden. Ook zijn er wensen om het Romeinse import materiaal, vooral het Terra Sigillata er in op te nemen. Van het glas en het TS is het vormenspectrum bekend. Wat voor interessante kennis gaat dit opleveren wanneer we het tezamen met de andere producten in een sociaal-economische context kunnen plaatsen. Natuurlijk gebeurt dit al, maar zonder een onderliggende vergelijkende database structuur zoals het Deventer Systeem kent.

In 2019 is voor het eerst een museum collectie in het Deventer Systeem opgenomen. Dat werd aanvankelijk door ons tegen gehouden, omdat het om individuele stukken gaat waar vaak geen context bij is. Nu zien we museale collecties eerder als aanvulling binnen het Deventer Systeem van nieuwe typen en afbeeldingsvariatie. De verwachting is dan ook dat meerdere museale collecties te zijner tijd hun weg vinden in het Deventer Systeem.

Kortom, Epko en ik zitten in het bestuur van de Stichting Promotie Archeologisch Onderzoek en ik hoop om samen met hem en Carol van Driel en Sebastiaan Ostkamp nog heel veel te kunnen betekenen voor het Deventer Systeem en ander archeologisch onderzoek.

Noten en literatuur

- 1 Carmiggelt 2010, 125; Bult 2018, 24.
 - 2 Bruijn 1960-1961, 1962-1963 en 1964.
 - 3 Renaud 1976.
 - 4 Sanke 2003.
 - 5 Beckmann 1975.
 - 6 Pijl-Ketel 1982.
 - 7 Rinaldi 1989.
 - 8 Dingeman Korf 1981.
 - 9 Baart 1972.
 - 10 Reineking-von Bock 1971.
 - 11 Besteman en Sarfatij 1977.
 - 12 Baart 1977.
 - 13 Bruijn 1979.
 - 14 Janssen 1983.
 - 15 Hurst e.a. 1987.
 - 16 Janssen en Nijhof 1999.
 - 17 Carmiggelt 1987.
 - 18 Broekhuizen e.a. 1988.
 - 19 Broekhuizen e.a. 1992.
 - 20 Clevis en Kottman 1989.
 - 21 Clevis en Thijssen 1989.
 - 22 Clevis en Smit 1990.
 - 23 Clevis en Kleij 1990
 - 24 In het begin is hiertegen een enkele maal gezondigd.
 - 25 Bult 1992.
 - 26 International Institute for Infrastructural, Hydraulic and Environmental.
 - 27 Bartels 1999.
 - 28 Bartels 1999, 13.
 - 29 Clevis 2007.
 - 30 Van Gangelen 2020.
 - 31 Gawronski 2012.
 - 32 Gawronski en Kranendonk 2018.
 - 33 Stand 1 augustus 2020.
- Baart, J.M., 1972: De potten en pannen van de wacht. In: H.H. van Regteren Altena (ed.) *Vondsten onder de Sint Olafskapel*, Amsterdam, 13-21.
 - Bartels, M., 1999: *Steden in Scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Zwolle/Amersfoort.
 - Beckmann, B., 1975: Der Scherbenhügel in der SiegburgerAulgasse. In: *RheinischeAusgrabungen 16*.
 - Besteman, Jan C. & Herbert Sarfatij. 1977. Bibliographie zurArchäologie des Mittelalters in den Niederlanden 1945-1975, *Zeitschrift-fürArchäologie des Mittelalters 5, 1977*. 163-233.
 - Broekhuizen, P.H., A. Carmiggelt, H. van Gangelen & G.L.G.A. Kortekaas, 1988: *Kattendiep Deurgraven. Historisch-archeologisch onderzoek aan de noordzijde van het Gedempte Kattendiep te Groningen*, Groningen.
 - Broekhuizen, P.H. e.a. 1992: *Van Boerenerf tot bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalige Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen*, Groningen.
 - Bruijn, A., 1961: Die mittelalterliche keramische Industrie in Schinveld. In: *Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek 11-12*, 462-507.
 - Bruijn, A., 1963: Die mittelalterliche keramische Industrie in Südlmburg. In: *Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek 12-13*, 356-459.
 - Bruijn, A., 1966: Nieuwe vondsten van middeleeuws aardewerk in Zuidlimburg In: *Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek 14*, 133-149.
 - Bruijn, A., 1979: Pottersvuren langs de Vecht. Aardewerk rond 1400 uit Utrecht, *Rotterdam Papers III*.
 - Bult, E.J., 1992: *Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest*, Delft.
 - Bult, E.J. 2018: Rinus Hoek (1924-2013), in: M.-F. van Oorsouw (red), *Mensen maken geschiedenis. Fascinatie voor de archeologie van het Maasmondgebied*, Rotterdam, 24.
 - Carmiggelt, A., H. van Gangelen, G. Kortekaas & W. van Zeist., 1987: *Uitgeput Huisraad. Twee Groninger beerputten in historisch-archeologisch perspectief*, Groningen.
 - Clevis H. & J. Kottman, 1989: *Weggegooid en Teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750*, Kampen.
 - Clevis, H. & J. Thijssen, 1989: Kessel, huisvuil uit een kasteel. In: *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek 136/4*.
 - Clevis, H. & M. Smit, 1990: *Verscholen in Vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*, Kampen.
 - Clevis, H. & P. Kleij, 1990: Het Celehuisje, een Zwols vondstcomplex 1560-1650. In: *Zwols Historisch Tijdschrift 1990/3*.
 - Clevis, H., 2007: *Opggeruimd staat Netjes. Keukengoed en tafelgerei van een bouwhuis van de kranenburg (1840-1865)*, Zwolle.
 - Dingeman Korf, 1981: *Nederlandse Majolica*, Haarlem.
 - Gawronski, J. 2012: *Amsterdam Ceramics. A city's history and an archaeological ceramics catalogue 1175-2011*, Amsterdam.
 - Gawronski, J. & P. Kranendonk., 2018: *Spul. Catalogue van archeologische vondsten Noord/Zuidlijn Amsterdam*, Amsterdam.
 - Janssen, Hans L. & Eddie Nijhof, 1999: Ceramiek uit drie beerputten onder de stadswal (1542-1543) van 's-Hertogenbosch. *Corpus Middeleeuws Aardewerk (CMA) afl. 14, 15 en 16*.
 - Pijl-Ketel, C.I. van der, 1982: *The Ceramic Load of the 'Witte Leeuw' (1613)*, Amsterdam.
 - Reineking-von Bock, G., 1971: *Steinzeug*, Keulen.
 - Rinaldi, M., 1989: *Kraakporcelain. A Moment in the History of Trade*, Londen.
 - Lunsingh-Scheurleer 1972: *Chinees porselein en aardewerk*, Bussum.
 - Renaud, J.G.N., 1976: Middeleeuwse ceramiek; enige hoofdlijnen uit de ontwikkeling in Nederland, *AWN-monografie no. 3*.
 - Sanke, M., 2002: Die mittelalterliche Keramikproduktion in Brühl-Pingsdorf. *Technologie – Typologie – Chronologie. Rheinische Ausgrabungen band 50*.

Delven naar de Middeleeuwen is een bundel ter gelegenheid van de pensionering van Epko J. Bult. Al vanaf zijn jeugd was Epko actief betrokken bij archeologische onderzoeken in en rondom de stad Delft. In 1991 werd hij de eerste stadsarcheoloog van deze stad. En vanaf 2002 was hij tevens docent 'materiële cultuur van de Middeleeuwen' aan de faculteit Archeologie van de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek beperkte zich niet alleen tot de archeologie en historie van Delft, maar reikte tot ver in de regio. De bundel telt 25 bijdragen, van auteurs van binnen en buiten Delft, verdeeld over de thema's 'Land', 'Stad' en 'Kasteel & Klooster'. De bijdragen gaan over landschappelijk, archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek naar onderwerpen uit de periode vanaf de 6de tot en met de 17de eeuw. Een interdisciplinaire mix van studies die bovenal passend is voor de veelzijdigheid van Epko J. Bult.

